

VOLKSKUNDE

Afgiftekantoor - 8970 Poperinge - P602250

111de JAARGANG - 2010 nr. 1 (januari - maart)

CENTRUM VOOR STUDIE EN DOCUMENTATIE V.Z.W. - ANTWERPEN

V260

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, de Universitaire Stichting van België en het Vera Himlerfonds.

Redactie: em. prof. dr. S. Top (Rotselaar)

Redactieraad: dr. D. Callewaert (Sint-Kruis), prof. dr. B. De Munck (Rotselaar), prof. dr. G. Rooijackers (Alphen aan de Maas), em. prof. dr. J. Theuwissen (Berchem), em. prof. dr. A.K.L. Thijs (Antwerpen), dr. M. Van den Berg ('s-Gravenwezel), dr. A. van der Zeijden (Egmond aan Zee), dr. K. Van Effelterre (Schaffen), lic. W. Van Hoof (Antwerpen)

Redactiesecretaris: em. prof. dr. Stefaan Top (dienstdoend)

Adressen

Redactie: Beatrijslaan 54, 3110 Rotselaar.

Verantwoordelijke Uitgever: dr. Jur. P. Peeters, Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde).

Administratie-Uitgeverij, Maatschappelijke Zetel: Centrum voor Studie en Documentatie v.z.w., Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde).

Secretariaat: K.C. Peeters-Instituut voor Volkskunde, Gildekamersstraat 2-6, 2000 Antwerpen.

www.volkskunde.be

Abonnementen

Voor België: abonnementsprijs € 20,00 per jaar, losse nummers € 8.

Themanummers: aparte prijs (op aanvraag).

Postrekening 000-0893952-97 van het Centrum voor Studie en Documentatie v.z.w., 2970 Schilde. KBC Bank & Verzekeringen 403-7038011-55.

Voor Nederland: abonnementsprijs € 25,00 per jaar, losse nummers € 9.

Rekeningnummer 48-25-76-952 t.n.v. Centrum voor Studie en Documentatie v.z.w., Schilde bij de ABN-AMRO Roosendaal.

Andere landen: abonnementsprijs € 25,00 per jaar, losse nummers € 9.

Postrekening 000-0893952-97 van het Centrum voor Studie en Documentatie v.z.w., 2970 Schilde.

Het tijdschrift "Volkskunde" werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol de Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield "Volkskunde" op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor De Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. De Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jg.) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert. Vanaf de volgende jaargang (1967) werd de redactie geleid door P.J. Meertens en K.C. Peeters; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976) de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top. Sedert 1967 bestaat naast de redactie een redactieraad. De samenstelling van beide werd herhaaldelijk gewijzigd en is sedert het najaar 2008 zoals hierboven vermeld.

DE BOK DER ZONDE. SATANISCH RITUEEL MISBRUIK IN DE ORTHODOX- PROTESTANTSE VERTELCULTUUR

RUBEN A. KOMAN

Inleiding

Rond de jaren tachtig van de vorige eeuw raakten verhalen over satanisch ritueel misbruik (srm) in zwang. Tegenwoordig is de belangstelling er voor nogal afgenomen. De *mainstream media* pakken het onderwerp nauwelijks meer op. De aandacht voor de thema's die gerelateerd zijn aan de duivel en het satanisme is echter onder met name (orthodox) protestantse christenen nog steeds aanwezig. De vraag rijst waarom srm in de protestants-christelijke vertelcultuur nog levendig is.

In dit artikel zal ik vooreerst ingaan op wetenschappelijke theorieën rondom srm, het orthodox-protestantisme en het satanisme. Vervolgens tracht ik zowel de protestantse schriftcultuur, alsook de orale protestantse cultuur onder de loep te nemen, met name in Nederland. Hierbij leg ik het accent op de orthodox-protestantse schriftcultuur. Deels wil ik mij beroepen op de verhalen die ik verzamelde in de periode 2003 tot heden. Ik sprak (en spreek) met tien srm-slachtoffers, met name in de regio Dordrecht en Utrecht (mijn geboorte- en woonplaats). De respondenten waren allen vrouw (mannen die de verhalen vertelden vond ik niet). Zij wilden enkel in totale anonimiteit meewerken. In open interviews vroeg ik aan de vrouwen om hun verhaal rondom satanisch ritueel misbruik te vertellen. Een aantal van de verhalen is, na opname met mp3-voicerecorder, volledig of geparafraseerd opgenomen in de verhalenbank.nl. Ze zijn getypeerd als *BRUN 03200, Satanic Panic*.¹ Het grootste deel van de verhalen is niet raadpleegbaar, omdat de respondenten niet wilden dat hun verhaal werd opgenomen, of omdat zij niet wilden dat

¹ J.H. Brunvand, 'A Type-Index of Urban Legends', in: *The Baby Train and Other Lusty Urban Legends*. (New York [etc.] 1994), p. 325-347.

hun opgenomen verhaal publiekelijk werd verspreid. Vermeende srm-slachtoffers zijn in de christelijke wereld vrij makkelijk te vinden, via christelijke zorginstellingen, christelijke psychologen en via christelijke kerken (er ontstaat al snel een sneeuwbaaleffect), maar de respondenten willen vaak niet met naam en toenaam, of zelfs totaal niet, getraceerd worden. Ze zijn namelijk bang voor represailles van satanisten, volgens hun zeggen.

Eenzijds lijkt het geloof in de duivel en duiveluitdrijvingen een vruchtbare bodem te zijn voor srm-verhalen. In het artikel beroog ik dat de groep die in de duivel en het occulte gelooft – en, wellicht in het verlengde hiervan in satanische culten en srm – binnen elke protestants-christelijke stroming tegenwoordig is, en wellicht zelfs groeiende is. Anderzijds lijken srm-verhalen in 'gevestigde' kerken steeds vaker te leiden tot een proces van, en een groeiende vraag naar, bevrijding van duivelse zaken, begeleiding en pastoraat van de genoemde slachtoffers, al dan niet onder invloed van charismatische bewegingen en nieuwe(re) kerken. Ik zal dan ook niet alleen ingaan op de protestants-christelijke verhalen van nieuwe(re) kerken, maar ook op die van traditionele christelijke kerken. Het betreft in dit artikel slechts een verkennend etnologisch onderzoek naar srm-verhalen, met name naar tendensen en opinies zoals die in een, tamelijk afgesloten, protestants-christelijke wereld circuleren. Gezien de complexiteit van het onderwerp wordt een eindoordeel niet nagestreefd.

Satanisch ritueel misbruik

Sinds het begin van de jaren tachtig werden in landen als Engeland en de VS zaken van seksueel misbruik in verband gebracht met satanische culten.² Georganiseerde satanisten zouden kinderen seksueel misbruiken in een eredienst of ter verering van de duivel. Men kent volgens de verhalen in de geheime satanische sektes onder meer *broedsters*: misbruikte meisjes, wier baby's gebruikt worden voor satanische rituelen. Hierbij worden christelijke waarden omgekeerd. De bijeenkomsten zouden plaatsvinden op afgelegen plaatsen, zoals bossen, het strand en fabrieksterreinen, onder leiding van hogepriesters en -priesteressen. Veel slachtoffers deden aangifte bij de politie, waarna lange gerechtelijke procedures volgden. In enkele gevallen resulteerde dit in een veroordeling van zagezegde daders.

Srm-verhalen duiken ook in Nederland op. De actualiteitenrubriek *Tijdsein* van de protestants-orthodoxe Evangelische Omroep (EO) besteedde in 1989

² Zie o.m. J.T. Richardson, J. Best [e.a.], *The satanism scare*. (Berlin [etc.] 1991); J.S. La Fontaine, *Speak of the devil. Tales of satanic abuse in contemporary England*. (Cambridge 1998).

aandacht aan srm.³ In 1993 repte *Nova* er eveneens over.⁴ Psychologe S. Boon zei de verhalen te geloven. In de uitzendingen vertelden vermeende slachtoffers, onherkenbaar in beeld gebracht, hun gruwelverhalen. Staatssecretaris van Justitie A. Kosto stelde de Werkgroep Ritueel Misbruik in. Deze werkgroep concludeerde dat er in geen van de binnen- en buitenlandse gevallen misbruik werd aangetoond. Toch adviseerde de werkgroep de ontwikkelingen nauwlettend te volgen.⁵

De verhalen over srm en de strafrechtelijke procedures leidden in verschillende landen tot massale belangstelling van de media. Onder meer in Nederland speelden de media een beslissende rol in de voorlichting over srm. Het onderwerp is volgens velen door de media in het leven geroepen en levend gehouden. Zo'n product van journalistieke verbeelding heet een *canard*.⁶

Gelovers versus niet-gelovers

Diverse (al dan niet zelfbenoemde) kenners uit verschillende disciplines, waaronder de antropologie, criminologie, etnologie, psychiatrie, psychologie en sociologie, gaven hun mening over het waarheidsgehalte van de slachtofferverhalen van srm.⁷ Opvallend genoeg ontbreekt het hierbij aan een brede interdisciplinaire benadering.

De gevoerde, vaak emotionele discussie leidde tot polarisatie met aan de ene kant de gelovers, die de srm-slachtoffers onvoorwaardelijk geloven. Aan de andere kant zijn er de niet-gelovers, die het bestaan van srm ontkennen.⁸ Onder de srm-gelovers zijn veel therapeuten te vinden.⁹ Ongeloof zou volgens hen nog meer schade aanrichten en de slachtoffers nog meer en ernsti-

³ R. Singelenberg, 'Een therapeutische nouvelle cuisine. De mythe van satanisch ritueel misbruik', *Skepter* (1992) nr. 5, p. 22-28; H.F.M. Crombag en H.L.G.J. Merkelbach, *Hervonden herinneringen en andere misverstanden*. (Amsterdam [etc.] 1996), p. 156.

⁴ O. van der Kroon, 'Sekten en rituele kindermishandeling. Het verhaal achter een Nova-uitzending', P. Burger en W. Koetsenruijter, *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws*. (Leiden 2004), p. 116-127.

⁵ J.A. Hulsenbek [e.a.], *Rapport van de Werkgroep Ritueel Misbruik*. (Den Haag 1994), p. 54-56; T.A. Beetstra, *De sociale constructie van (satanisch) ritueel misbruik*. ([S.l.], 1995), p. 132-133; vgl. H. Merkelbach en I. Wessel, 'Rituelen. Goed en slecht onderzoek naar satanisch misbruik', *Skepter* (1994) nr. 7, p. 23-26.

⁶ Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 156-162, p. 174-175.

⁷ A. Dyrendal, *True Religion versus Cannibal Others? Rhetorical Constructions of Satanism among American Evangelicals*. (Oslo 2003), p. 14-15.

⁸ Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 160.

⁹ Zie o.m. P. de Bruijne, 'Satansculten vernietigt levens. De strijd om de redding van slachtoffers van ritueel misbruik', *Opwekking Magazine*, nr. 494, 1-12-2005.

ger traumatiseren. Een argument is onder meer dat incest ook tot voor kort niet werd erkend. Zo meent O. van der Hart in het nawoord van een getuigenisboek uit Epe dat meldingen over ritueel misbruik serieus moeten worden genomen. In zijn visie betekenen de verhalen dat er opnieuw grenzen in het geloof moeten worden verlegd. Het is niet alleen mogelijk dat ouders hun kinderen seksueel misbruiken, maar tot nog veel ernstiger dingen in staat zijn.¹⁰ Volgens srm-gelovigen is srm onlosmakelijk verbonden met de controversiële dissociatieve identiteitsstoornis (dis). Satanisten zouden alterpersoonlijkheden in hun geprogrammeerde slachtoffers creëren. De slachtoffers functioneren normaal, maar veranderen in *alters*: verschillende persoonlijkheden. Om het extreme geweld te overleven maakt het slachtoffer zich in psychisch opzicht los van de traumatische gebeurtenissen (dissociatie), aldus deze theorie. Sceptici menen dat dergelijke theorieën niet gegrond zijn. De *alters* zouden zich volgens sceptici therapeutisch onder hypnose manifesteren of een psychische escape zijn.¹¹

De verhalen lijken overigens op verhalen over seksueel misbruik door aliens. Slachtoffers beweren tegen hun wil te zijn ontvoerd door buitenaardse wezens en vervolgens seksueel te zijn misbruikt. De herinneringen worden slechts onder therapeutische hypnose verkregen. De slachtoffers hebben geen gewone herinneringen aan de aliens, omdat zij, in de verhalen, door hersenspoeling de gedachten hebben verdreven.¹²

Mensen die niet in srm geloven menen dat de meeste van de srm-gelovigen orthodox of fundamentalistisch christen zijn en dus in de duivel geloven. Cijfers c.q. aantallen ontbreken hier echter over. Bekend is dat ook niet-christenen tot de srm-gelovigen behoren.¹³ In 2005 werd de Stichting Alternatief Beraad, waartoe christenen maar ook niet-christenen behoren, opgericht. Zij gelooft in srm en doet er thans onderzoek naar. De meeste leden geloven niet in de duivel, maar wel in satanische groepen en ritueel misbruik.

¹⁰ Yolanda, *Yolanda. Mijn verhaal* ('s-Gravenhage 1994), p. 214-223.

¹¹ P. Burger, 'Satanisten als zondebok voor porno en incest', *De Volkskrant*, 3-3-1994; R. Nanninga, 'Epe en omstreken. Ritueel misbruik in Nederland', *Skepter* (1994) nr. 7, p. 25; O. van der Hart, *Yolanda*, 219; Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 285; Beetstra, *o.c.*, p. 40, p. 60; B. Ellis, *Raising the Devil. Satanism, New Religions, and the Media*. (Kentucky 2000), p. 87-119; 'Hanneke heeft zes persoonlijkheden', *Eva christelijk vrouwenmagazine*, 1-4-2008; vgl. R.H. Matzken, *Occult zakwoordenboek*. (Hilversum 2003), p. 35.

¹² M. Hulpas, 'Een onzichtbare epidemie. Ontvoeringen door buitenaardse wezens', *Skepter* (1994) nr. 7, p. 18-22; Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 169-174; T. Meder, *In graancirkelkringen. Een etnologisch onderzoek naar verhalen uit de grenswetenschap*. (Amsterdam 2006), p. 139.

¹³ Vgl. Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 163.

De *non-believers* zien de verhalen als stadssagen of broodjeapverhalen en proberen de verhalen dikwijls te *debunken*. Er is nog nimmer een criminele satansbende opgerold, en er zijn geen lijken gevonden.¹⁴ Scepticus P. Burger meent zelfs dat wetenschappers die geloven in de srm-verhalen hun reputatie als onderzoeker op het spel zetten. De gelovigen zouden zo ook de geloofwaardigheid van slachtoffers van 'gewoon' misbruik ondergraven.¹⁵

Het creëren van srm-verhalen zou volgens non-believers kunnen duiden op *religieuze coping*, waarbij de verhalen worden benut om op de een of andere manier om te gaan met moeilijkheden.¹⁶ Ook wordt gedacht aan *proto-ostension*, waarbij volksverhalen door 'slachtoffers' worden omgezet in persoonlijke belevenissen. Eveneens zou er sprake kunnen zijn van *imitatieve fraude*, het opzettelijk menselijk handelen om het bestaan van de duivel, in de verhalen, te onderstrepen.¹⁷

De srm-verhalen worden wel geschaard onder *moral panic*, waarbij de ergste vijanden in de maatschappelijke orde ervan worden beschuldigd bepaalde taboes, zoals rituele kindermoord, incest en kannibalisme, te schenden.¹⁸ Door de eeuwen heen zijn achtereenvolgens christenen, joden, vermeende ketteren en heksen gedemoniseerd en van onder meer rituele offers en kannibalisme beschuldigd. De satanisten lijken, volgens deze opvatting, de nieuwe zondebok te zijn geworden.¹⁹

Protestantse orthodoxie, satanisme

De verhalen over de duivel, en in mindere mate srm, nemen een positie in binnen de orthodoxe protestants-christelijke stroming. Een deel van de orthodoxe christenen, waartoe onder meer de gereformeerde gezindte en evangelische stroming behoren, gelooft zoal in het eeuwig leven, de hemel, de hel en de duivel, en Christus als Gods Zoon. Daarnaast hebben Adam en Eva volgens het geloof veelal echt bestaan. De nadruk ligt met name op het

¹⁴ Zie o.m. Burger, *o.c.*

¹⁵ Idem.

¹⁶ K.I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*. (New York 1997).

¹⁷ Meder, *o.c.*, p. 281, p. 301.

¹⁸ Burger, *o.c.*; S. Cohen, *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers*. (London 2002).

¹⁹ Crombag en Merkelbach, *o.c.*, p. 164-169, p. 176, p. 190; Ellis, *o.c.*, p. 121-125; Dyrendal, *o.c.*, p. 24-25; D. Frankfurter, *Evil Incarnate. Rumors of demonic conspiracy and satanic abuse in history*. (Princeton 2006).

gezaghebbende, onfeilbare karakter van de Heilige Schrift.²⁰ In 1992 was 6% van de bevolking orthodox-protestants. Op een bevolking van vijftien miljoen Nederlanders zijn dat ongeveer 900.000 mensen.²¹

Sceptici spreken, waar de term orthodoxen wordt gebruikt, dikwijls (in negatieve zin) over fundamentalisten.²² Fundamentalisme is in feite echter een geradicaliseerde en gemobiliseerde vorm van orthodoxie, die zich dikwijls uit in actief, militant verzet. Hiertoe valt een deel van de orthodoxe uitingen, waaronder demonstraties tegen 'duivelse praktijken' van niet-christelijke genezers als Jomanda, of het organiseren van bidstonden (op Walpurgisnacht) tegen wicca's of satanisten. Soms noemen bepaalde kerken zichzelf overigens fundamentalistisch. Zij zien 'fundamentalistisch' als geuzennaam, in tegenstelling tot meer liberale, vrijzinnige christenen.²³

Wetenschappers geloven dat orthodoxe christenen een belangrijke rol hebben in het creëren van srm-verhalen; over de mate wordt echter getwist.²⁴ De duivel gaat volgens de christelijke leer immers tekeer als een briesende leeuw, waarbij allerlei demonische machten de maatschappij willen vernietigen.²⁵ Satanische culten en srm kunnen volgens deze opvatting dan ook bestaan, waarbij de duivel een werkelijk wezen is, dat wordt aanbeden. Van alle kerkleden geloofde in 2002 49% in de duivel, onder buitenkerkelijken was dit percentage slechts 7%. In totaal geloofde 17% van alle Nederlanders in Satan.²⁶ Wetenschappelijk gezien gaat het hier om *ostension*: interpretaties en acties in het dagelijkse leven zijn geïnspireerd op bijbelverhalen over de duivel.²⁷ Het is overigens niet zo dat gelovenden in Satan automatisch geloven in srm of dat het geloof hierin louter is toebedeeld aan deze groep. Het lijkt er zelfs op dat slechts een minderheid binnen de orthodox-protestantse kring de verhalen überhaupt kent. Hoewel ik de srm-verhalen regelmatig aan christenen voorlegde, zowel in orthodox-christelijke als minder orthodoxe hoek, bleek een minderheid de verhalen te kennen.

²⁰ H. Stoffels, *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest*. (Kampen 1995), p. 16, p. 53, p. 69, p. 75; Dyrendal, *o.c.*, p. 82; J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. (Den Haag 2006), p. 63 e.v.

²¹ Stoffels, *o.c.*, p. 76.

²² R. Nanninga, 'De angst voor de duivelaanbidders', *HN-Magazine, Hervormd Nederland*, jrg. 49, nr. 29, 24-7-1993.

²³ Stoffels, *o.c.*, p. 41-42, 173; Dyrendal, *o.c.*, p. 81 e.v.

²⁴ Zie o.m. Dyrendal, *o.c.*, p. 13, p. 22, p. 24.

²⁵ 1 *Petrus* 5:8; Stoffels, *o.c.*, p. 109, p. 133-134.

²⁶ Becker en De Hart, *o.c.*, p. 64-66.

²⁷ L. Dégh, *Narratives in Society. A Performer-Centered Study of Narration*. (Helsinki 1995). [FFC 255].

In veel orthodox protestants-christelijke kringen is het oneigenlijk satanisme in zwang. We spreken van oneigenlijk satanisme wanneer een groepering door buitenstaanders satanisch wordt genoemd. Dit in tegenstelling tot eigenlijk satanisme, wanneer de groep zichzelf satanisch noemt, of bewust elementen ervan opneemt. Onder satanisten vallen dan groepen die Satan als symbool zien, maar volgens orthodox-christelijke opvattingen vallen hieronder eveneens vermeende heksen en wicca's, die in de verhalen vaak geheime, criminele satanische groepen zijn.²⁸ Wetenschappelijk gezien staan satanisme en wicca los van elkaar. Wicca is daarbij geen voortzetting van de traditionele hekserij, maar een jonge 'religie', waarin elementen uit allerlei oudere en jongere culturen bij elkaar zijn gebracht en verbonden.

Naast heksen zijn ook groeperingen zoals vrijmetselaars en Jehova's getuigen, volgens bepaalde orthodoxe opvatting, onder macht van satanische culten.²⁹ Niet elke orthodoxe christen kan zich overigens vinden in deze mening.³⁰ Ook in traditionele hoek zijn de meningen divers. Zo meent PKN-predikant T. van der Hoeven dat de duivel een boze werkelijkheid is, maar dat orthodoxen te veel demoniseren.³¹ Binnen bepaalde orthodoxe kringen wordt een dergelijke visie als vrijzinnig bestempeld. Sceptici vinden dan ook eerder aansluiting bij deze 'vrijzinnigen'.³²

Christelijke verhalen

De orthodox-christelijke wereld wordt wel als een specifieke *conduit* (kanaal-systeem) beschouwd. De verhalen reizen namelijk voor kortere of langere tijd mondeling en schriftelijk voornamelijk langs specifieke christelijke kanalen.³³ In de orthodox-christelijke wereld spelen, naast de EO, het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad*, onder meer de tv-zender Family 7, *UitdagingMagazine*, het blad *Opwekking* en websites als *JoelNews.org* een rol. De in deze media geuite opvattingen vinden in het publieke debat weinig weerklank.³⁴ De verhalen zijn buiten de *conduit* niet, of veel minder bekend. Buitenstaanders kunnen veelal niet uit de voeten met religieuze interpretaties

²⁸ M. Warnke, *Schemes of Satan*. (Tulsa 1991), p. 48 e.v.; Ellis, *o.c.*, p. 2; R. Kranenborg, *Satanisme*. (Kampen 2006), p. 8 e.v. [Wegwijs Stromingen].

²⁹ R. de Ruiter, *De verborgen macht achter de Jehova's Getuigen*. (Hoornaar 2001), p. 147-179.

³⁰ Vgl. M.J. Paul, *Occulte machten en bevrijding*. (Heerenveen 2006), p. 74-75.

³¹ T. van der Hoeven, *De Duivel*. (Zoetermeer 2002), p. 45, p. 67-68.

³² Zie o.m. Nanninga, *o.c.*

³³ L. Dégh, 'Conduit-Theorie', *Enzyklopädie des Märchens* (Berlijn [e.a.] 1981), dl. 3, kol. 124; Ellis, *o.c.*, p. 7, p. 10-11; T. Meder en E. Venbrux, 'Vertelcultuur', in: *Volkscultuur*. (Nijmegen 2000), p. 282.

³⁴ Vgl. Stoffels, *o.c.*, p. 63-68, p. 145.

en verwijzingen naar de Bijbel.³⁵ De orthodox-christelijke schriftelijke vertelcultuur is dan ook met name bedoeld voor de eigen achterban, in feite een anti-satanische gemeenschap.

In de orthodox-christelijke literatuur vallen satanische onderwerpen veelal onder occultisme. Occultisme wordt hier gezien als het geheime, esoterische (alleen voor ingewijden bestemde), dat berust op de werking van paranormale, demonische krachten. Men begeeft zich hierdoor in Satans macht en invloed.³⁶ Orthodoxe christenen zetten hiermee de oude calvinistische antipathie tegenover magisch denken voort.³⁷ Etnologen opperen echter dat ook het christendom zijn magie bezit. Zo geloven orthodoxe christenen krachten te hebben ontvangen van de Heilige Geest, de zogenaamde *charismata*. Hieronder vallen onder meer glossolalie (klank- of tongtaal) en profetie.³⁸ Deze charismata zijn, naast bijvoorbeeld het gebed en het vrijpleiten door het bloed van Christus³⁹, objectief gezien eveneens 'magisch'.⁴⁰ Orthodoxe groepen christenen kunnen hier niet mee instemmen. De duivel is, om in termen van Luther te spreken, de aap van God. Occulte groepen hebben, volgens deze opvatting, God op duivelse wijze gekopieerd en christelijke zaken 'omgedraaid'. Groepen als Stichting Bijbel en Onderwijs en EO's *Filternet* nemen de rol van waarschuwende, beschermende *gatekeeper* op zich, tegen onder meer occulte, demonische machten.⁴¹

Satanisme wordt door christenen wel gezien als een specifieke religie binnen het occultisme, waarbij niet alle occultisten satanisten zijn. Een kleine groep geeft zijn ziel expliciet over aan Satan.⁴² Na het 'duivelspact' helpt de duivel de mens in allerlei occulte klusjes. In het verhaalonderzoek is dit een geëvolueerde variant van SINSAG 881, *Der Teufelsvertrag. Mann schliesst einen Vertrag mit dem Teufel, welcher ihm bei seiner Arbeit Hilfe leistet*.⁴³ Het gaat

³⁵ Idem, p. 124.

³⁶ Zie o.m. C. ten Boom, *Verslagen vijanden. Over okkulte machten*. ([S.l.] 1966); W.J. Ouweneel, *Het domein van de slang. Christelijk handboek over occultisme en mysticisme*. (Amsterdam 1982), p. 378-379; R. van der Smitte en J. van der Hoeven, *Als het licht duisternis is. Een aangrijpend getuigenis en onthullende feiten over new-age en occultisme*. (Hoornaar 1989); Matzken, o.c.; J.I. v. Baaren, 'Satan ontmaskerd – de weg tot bevrijding', *Moria CD-rom*. (Dordrecht 2001); W. van der Kamp, *De geheime wereld achter occultisme*. (Aalten [2007]); J.I. v. Baaren, *Occultisme in het licht van de Bijbel*. (Dordrecht 2007).

³⁷ Becker en De Hart, o.c., p. 87.

³⁸ Zie o.m. 1 *Korintiërs*, 12-14.

³⁹ Zie o.m. 1 *Johannes* 1:7.

⁴⁰ Zie o.m. Ellis, o.c., p. 7-10.

⁴¹ Matzken, o.c.; R.H. Matzken en A. Nijburg, *Kind en occultisme. (je moet niet) spelen met het occulte*. (Dordrecht 2002); Dyrendal, o.c., p. 178.

⁴² Warnke, *Schemes*, o.c., p. 20; Dyrendal, o.c., p. 100.

⁴³ J.R.W. Sinninghe, *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*. (Helsinki 1943), p. 106. [FFC 132].

thans niet meer om 'de bokkenpoot', maar om een geestelijke entiteit. Orthodoxe christenen willen door exemplarische verhalen, exempelen, mensen waarschuwen voor het 'werkelijke duivelse gevaar'. De duivelsverhalen zijn in feite *memen* of *breinvirussen*: culturele informatie-eenheden die doorgegeven willen worden. Wie de duivelsverhalen gelooft, wil ze doorvertellen, met name aan gelovigen. Een christelijke verteller denkt wel twee keer na alvorens een dergelijk verhaal buiten de eigen *conduit* te vertellen, waar hij dikwijls voor gek wordt versleten.⁴⁴

Amerikaanse 'evangelicalen' beïnvloeden de orthodox-christelijke literatuur sterk. In de jaren zeventig bracht de 'profeet' H. Lindsay satanisme in verband met srm.⁴⁵ Zijn werk over satanisme, hekserij en internationale culten werd typerend voor latere christelijke anti-satanische literatuur.⁴⁶ Enkele christenen denken aan een internationaal complot van satanisten, dat op het punt staat om de wereldheerschappij over te nemen.⁴⁷ Voor veel christenen gaan deze samenzweringstheorieën te ver.⁴⁸ De verhalen zijn echter levendig. Begin 2009 gonsde het bijvoorbeeld van de geruchten in een evangelische kerk in Dordrecht. Satanisten zouden zich onder kerkleden begeven. Zij moesten (geestelijke) chaos creëren en kerkgangers werden zelfs ziek door het werk van infiltrerende satanisten.⁴⁹

Een van de spelers binnen de christelijke (met name schriftelijke) vertelcultuur is de Amerikaan A.S. LaVey (1930-1997), oprichter van de Satanskerk.⁵⁰ Magister Templi M. Lamers (°1947) leidde een dependance (Grotto Magistratis) in Amsterdam. De praktijken van deze kerk spraken binnen de christelijke wereld tot de verbeelding. Ze hebben wellicht zelfs als stigmatiserend voorbeeld gediend voor de opkomst van moderne satanische verhalen. De EO hield de kerk in ieder geval in de gaten, getuige een foto die de omroep van het gebouw liet maken in 1974.⁵¹ Broeders en zusters in de Satanskerk gaven rituele *live shows* in zwarte pijen.⁵² De kerk werd echter als

⁴⁴ Meder, o.c., p. 120-124.

⁴⁵ H. Lindsey, *Satan leeft onder ons...* (Laren 1974), vertaling van *Satan is alive and well on Planet Earth*. (Grand Rapids 1972).

⁴⁶ Dyrendal, o.c., p. 85.

⁴⁷ J. Ankerberg en J. Weldon, *Feiten over occultisme*. (Doorn 2005), p. 13; vertaling van *The facts on the occult* ([S.l.] 1991); Ellis, o.c., p. 125-142; R. de Ruiter, *De 13 satanische bloedlijnen. Wegbereiders van de Antichrist*. (Enschede 2006), p. 53-57; vgl. Meder, o.c., p. 227 e.v.

⁴⁸ Zie o.m. *UitdagingMagazine*, 1-6-2006.

⁴⁹ Verteld te Dordrecht, o.a. op 15 februari 2009.

⁵⁰ Ouweneel, o.c., p. 13-15; Ellis, o.c., p. 169-173.

⁵¹ Nationaal Archief, *Collectie Anefo*, nr. 927-3848.

⁵² H. Kool, 'Duivelse genoegens. De omstreden religiositeit van de Satanskerk', *NRC*, 25-4-1987, p. 6.

seksclub bestempeld.⁵³ Mochten we dit geloven, dan zou het om *pseudo-ostension* gaan: het 'naspelen' van een satanskerk, als dekmantel voor belastingontduiking.⁵⁴ Lamers heeft echter altijd beweerd dat het om een godsdienstige beweging gaat met 20.000 volgelingen.⁵⁵ Binnen de leer van zijn leermeester LaVey is seks namelijk één van de belangrijkste zaken binnen het satanisme. De gruwelijke srm-verhalen spreekt hij overigens tegen als anti-propaganda.⁵⁶ Volgens christelijke verhalen bekeerde de zoon van LaVey zich tot het christendom en werd hij predikant.⁵⁷ Na zijn bekering zouden uit Lamers meerdere demonen zijn verdreven.⁵⁸ Rebekah, een 'bruid van Satan', werd uit de kerk van LaVey bevrijd, bekeerde zich en getuigde van rituele moorden. Ook hierdoor bleven de srm-verhalen levend.⁵⁹

Een van de christelijke standaardwerken over occultisme uit eigen land is *Het Domein van de slang* (1982). Satanisme is in de visie van schrijver W.J. Ouweneel nimmer zo wijdverbreid en agressief geweest als vandaag. Het is verbonden met drugs, seks, dierlijke en menselijke offers en kannibalisme en wordt 'automatisch' in verband gebracht met ritueel misbruik in ondergrondse culten. Ouweneel meent dat het zeker niet om onschuldige volksverhalen gaat.⁶⁰ Hij noemt ze gruwelverhalen, waaronder een klassieke moderne sage. In dit verhaal nodigde een Amerikaans echtpaar 'onlangs' babysitters uit om een avond op hun kind te passen. Toen zij weer thuiskwamen, vonden de ouders hun kind op een vuur geroosterd. Het bleek dat zij met twee satanisten te maken hadden gehad.⁶¹

Meerdere mensen worden, volgens verhalen, uit de satansbeweging bevrijd en bekeren zich tot Christus. De *survivors* maken hierna een lange geestelijke strijd door, waarbij de demonische banden moeten worden verbroken.⁶² Veel geciteerde christenen zijn D. Irvine, die zich als heks en (dus volgens orthodoxe opvattingen als) satansvereerder tot het christendom bekeerde, en

⁵³ Beetstra, *o.c.*, p. 97; K. Schaapman, *Zonder moeder*. (Amsterdam 2005), p. 187 e.v.; e-mailcorrespondentie Schaapman, 2008.

⁵⁴ Meder, *o.c.*, p. 255.

⁵⁵ M.J. Lamers, *Vlucht in de werkelijkheid. Inleiding tot het satanisme*. (Amsterdam 1983); H. Kool, *o.c.*; Kranenborg, *o.c.*, p. 67-76.

⁵⁶ A.S. LaVey, *Satanic Bible*. (New York 1969), p. 66, p. 99 e.v.

⁵⁷ 'Zoon oprichter satanskerk in VS nu dominee', *Reformatorsch Dagblad*, 2-5-2002.

⁵⁸ Verhalenbank.nl, idnr. RKOMAUTR0033.

⁵⁹ M. van der Vegt, 'Satans bruid stapt in het Licht. Rebekah was de vijfde bruid van satan', *EO Visie*, 30-7-2005.

⁶⁰ Ouweneel, *o.c.*, p. 13-15, p. 255-259.

⁶¹ Ouweneel, *o.c.*, p. 256. Vgl. P. Burger, *De gebraden baby. Sagen en geruchten uit het moderne leven*. (Amsterdam 1995), p. 21-24.

⁶² Ouweneel, *o.c.*, p. 257 e.v.; Crombag en Merckelbach, *o.c.*, p. 159.

M. Warnke. Laatstgenoemde zegt hogepriester in de satanskerk te zijn geweest, die door Christus werd bevrijd.⁶³

De srm-gruwelverhalen worden *atrocitiy tales* genoemd, getuigenissen van afvalligen en overlopers over schaamteloze schennis van belangrijke culturele normen. De verhalen komen dikwijls voor in anti-satanische literatuur. Ze hebben vooral een functie voor de vermeende slachtoffers, als zelfbevestiging. Daarnaast dienen ze voor hun eigen sociale omgeving. De aanpassing van het individu aan de eigen sociale kring wordt erdoor bevorderd. Vertellers proberen hun 'verleden' zo op een andere manier te benaderen. Ze verontschuldigen zich voor 'toetreding tot Satan' en voor hun daden en acties, zoals deze in de verhalen naar voren komen. Ook uiten ze beschuldigingen naar degenen die hun in de verhalen eerder nog het meest na stonden.⁶⁴

In het verlengde van de gruwelverhalen van ex-daders, die nu slachtoffer menen te zijn, zijn er de verhalen van slachtoffers, die veelal niet hebben deelgenomen aan gruweldaden. Zij menen enkel en alleen onschuldig slachtoffer van srm te zijn. Dikwijls zijn zij in de verhalen door de ouders bij een satanische cult gekomen. Er treedt verraad op tegen de kinderen en tegen het familiegevoel, dat hun juist bescherming zou moeten bieden. Daarnaast gelooft men dat er een 'occulte invloed' optreedt bij de kinderen, die psychologische, psychische en spirituele consequenties heeft bij het kind. De gruwelverhalen worden met name gebracht vanuit positieve invalshoek, om de lezer te laten zien dat redding en behoudenis mogelijk is. Ze komen uit het eigen leven van slachtoffers en zijn vaak emotioneel van aard. Soms maken ze gebruik van bijbelse citaten. Daarnaast bevatten ze dikwijls gruwelijke *storylines*.⁶⁵ Zo meende een Dordtse vrouw slachtoffer te zijn van een cult. Als *broedster* werd ze, naar eigen zeggen, op een offertafel gelegd en omgekeerd aan een kruis gehangen. In de cult sloten satanisten kinderen op in doods-kisten. De vrouw werd christen en vertelde na het verlaten van de cult door satanisten te zijn bedreigd.⁶⁶

⁶³ M. Warnke, *The Satan Seller*. (Plainfield 1972); D. Irvine, *Van heksery tot Christus*. (Den Haag 1981); vertaling van *From Witchcraft to Christ*. (Cambridge 1973); Warnke, *Schemes, o.c.*; Ellis, *o.c.*, p. 160-166, p. 185-192; Paul, *o.c.*, p. 72; vgl. M. van der Welle, *Het geheim van de Godin*. (Vaassen 2005).

⁶⁴ Dyrendal, *o.c.*, p. 106; A.D. Shupe en D.G. Bromley, 'Apostates and Atrocitiy Stories', in: B. Wilson (ed.), *The Social Impact of New Religious Movements*. (New York 1981), p. 179-215.

⁶⁵ Dyrendal, *o.c.*, p. 122, p. 126, p. 165 ev.

⁶⁶ Opgetekend te Dordrecht, 3-2-2006, idnr. RKOMA266 e.a.; R.A. Koman, *Wonderbaarlijk Dordrecht. Middeleeuwse mirakelen en wonderverhalen van nu*. (Alblasserdam 2007), p. 19. Vgl. G.H.G. Bes-Feith, *Mijn uitgewiste verleden. Bevrijd van het Satanisme*. (Utrecht 2009).

Naast de verhalen van slachtoffers zijn er ook *satanic panic*-verhalen van hen die over de gruweldaden hebben gehoord, de zogenaamde *foaf* (*friend-of-a-friend*)-tales.⁶⁷

Bevrijding

Christenen die geloven in Satan, komen met boeken, folders, cursussen e.d., die aangeven hoe de gelovige moet omgaan met vloeken, occulte, duivelse machten en met srm. Verteld wordt hoe men van occulte, satanische bindingen kan worden bevrijd.⁶⁸ De bevrijding ziet men als een bediening, waarbij zieken, door gebed, wonderbaarlijk worden genezen en demonen worden uitgedreven. Dit theologische concept loopt parallel met de orthodox-joodse en katholieke traditie van exorcisme.⁶⁹

Zo meent M.J. Paul dat satanisten en anderen door middel van zwarte magie een negatieve invloed willen uitoefenen op christenen. De christen moet zich hiertegen beschermen met hulp van God, en in geval van occulte belasting worden bevrijd van demonische machten. Dit kan onder meer door gebed, handoplegging en het roepen tot God. Paul is onder meer hoogleraar aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en hervormd predikant. De aandacht voor occulte machten en bevrijding is binnen de traditionele, reformatorische hoek verslapt en wordt ook wel argwanend bezien, maar is recent opnieuw in de belangstelling gekomen. Paul schrijft dat er een 'grote geestelijke strijd' gaande is. Voor hem is de macht van Satan, maar bovenal de macht van Jezus Christus de laatste jaren steeds concreter geworden.⁷⁰

De pastorale hulp gebruikt allerlei verhalen als bewijs dat occultisme de bron is van lichamelijke en psychische ziekte. Occultisme leidt, volgens orthodoxe opvattingen, tot zowel spirituele als morele degradatie, zoals doofheid, blindheid, depressie, homoseksualiteit en drugsverslaving. In de jaren tachtig en negentig werd de lijst aangevuld met criminele activiteiten zoals moord, kidnapping, verkrachting en misbruik van kinderen.⁷¹

⁶⁷ Meder, *o.c.*, p. 24; vgl. verhalenbank.nl, idnr. RKOMADRENT0010.

⁶⁸ Vgl. J. Hofman, *Verbreek de vloek*. (Nieuwleusen 2006).

⁶⁹ Ellis, *o.c.*, p. 11; V. Baaren, *Moria CD-rom, o.c.*; B. Ellis, *Lucifer Ascending. The occult in folklore and popular culture*. (Kentucky 2004), p. 199-206; W.J. Ouweneel, *Geneest de zieken! Over de bijbelse leer van ziekte, genezing en bevrijding*. (Vaassen 2003).

⁷⁰ Paul, *o.c.*, p. 7-9. M.J. Paul (red.), *Geestelijke strijd. Demonie en bevrijding in christelijk perspectief*. (Zoetermeer, 2007); M.J. Paul, 'Bevrijdingspastoraat in onze huidige cultuur', in: P. v.d. Kamp (red.), *Bevrijdingspastoraat*. (Barneveld 2008), p. 25-43. Vgl. J. Huitema, 'Bevrijdingspastoraat in de PKN groeit', in: *UitdagingMagazine*, jrg. 35 (2009), p. 10.

⁷¹ Dyrendal, *o.c.*, p. 85; E.J. Wilder, *De rode draak verslagen. Bouwen aan een liefdevolle gemeenschap*. (Enschede 2008); vertaling van *The Red Dragon Cast Down*. (Michigan 1999); F. & I.M. Hammond, *Demonie en bevrijding. Een praktische leidraad voor bevrijding*. (Dordrecht 2004).

Srm wordt, als 'onderdeel van het occultisme', nog steeds serieus genomen in kerken. Gemeenten worden steeds vaker geconfronteerd met mensen die menen te maken hebben gehad met srm en daar nu nog de gevolgen van ondervinden.⁷² Zo werd in 2002 in Aalten een seminar gehouden over bevrijding en genezing van ritueel misbruik, 'gericht op de hulpverlening voor overlevenden van (satanisch) ritueel misbruik'. Het was 'Een aangrijpend, maar eerlijk seminar dat de deelnemers confronteert met de diepten van de duisternis en de vrijmakende kracht van Gods liefde.'⁷³ Bekende christelijke namen als W. van der Kamp en C. Pasterkamp gaven hier *acte de présence*.

Conclusie

In de reguliere media lijkt aandacht voor srm, na een hype aan het eind van de vorige eeuw, over zijn hoogtepunt heen te zijn. De Werkgroep Ritueel Misbruik meent dat er nooit bewijs is gevonden voor ritueel misbruik.

Sceptici zien satanisten als de door orthodoxe christenen aangewezen zondebok voor *zedeverwildering* en immoreel gedrag als porno en incest. De verhalen over ritueel misbruik zijn volksverhalen, die door de eeuwen heen telkens weer opduiken. Ze worden in een kruistocht aan de *mifits* in de samenleving gekoppeld, tegenwoordig aan satanisten. De verhalen worden gezien als onwaar. Het zijn verhalen die ons laten griezelen en ons op hedendaagse gevaren wijzen en onze latente angsten en vooroordelen laten zien.

Srm-gelovers richtten recent de Stichting Alternatief Beraad op. De verhalen over srm blijven daarnaast bestaan binnen de christelijke wereld. Veel orthodoxe christenen geloven in Satan. Het is in hun zienswijze geen bokken- en sagenfiguur, maar een geestelijke realiteit. Dit geloof betekent niet dat ook zij automatisch geloven in srm. De verhalen over srm lijken slechts in beperkte orthodox-christelijke kring aanwezig en bekend te zijn. Toch lijkt het geloof in Satan het srm-geloof enigszins te rechtvaardigen. Christenen die in srm geloven zijn vooral in de therapeutische en pastorale wereld, maar ook in de wetenschappelijke wereld aanwezig. Zij baseren hun theorieën op gruwelverhalen van vermeende slachtoffers. Het geloof in srm dringt, naast de orthodox-christelijke wereld, ook vaker in traditionele kerken door. In de verhalen kunnen slachtoffers door bevrijdingssessies worden bevrijd van demonische bindingen, onder meer opgelopen tijdens srm.

⁷² Vgl. 'Ritueel misbruik ook in christelijke kring', *EO Visie*, 12-11-2005.

⁷³ *JoelNews Netwerk* (agenda), NL141-3, 2002.

Als geloofsargumenten om de hoek komen kijken, houdt het voor de wetenschap op. De wetenschap baseert zich op het waarneembare. Er zijn echter ook niet-christenen, eveneens werkzaam in de wetenschap, die in srm geloven. Omdat de srm-gelovers en *non-believers* uit verschillende wetenschappelijke disciplines afkomstig zijn, lijkt een breed interdisciplinair onderzoek naar srm nodig. De verhalen blijven in de tussentijd springlevend, en de verwachting is niet dat hier spoedig een einde aan zal komen.

Fragment uit: G.H.G. Bes-Feith, *Mijn uitgewiste verleden. Bevrijd van het Satanisme*. Utrecht 2009, 101-102.

“Er kwamen ook andere herinneringen naar boven. In een beeld zag ik een heel blond jongetje van ongeveer twee. Zelf was ik zeven jaar. Dat jongetje heette Dik en hij had een blauw truitje met witte streepjes aan, een donkere maillot en een blauw-rood gestreept tuinbroekje. Hij had een klein rood tasje om waar een opblaasbare band om zat. Dat jongetje werd uitgekleeft en tegen mij aangelegd. Die opblaasbare band werd om ons heen gedaan en opgeblazen. We zaten daardoor strak aan elkaar vast en ik zag zijn angstige gezichtje. Ik was zelf ook bang voor wat er ging gebeuren. Er werd eerst bij mij en daarna bij Dik iets ingespoten wat heel erg pijnlijk was. Er was een doek tussen zijn tanden gedaan waardoor hij niets kon zeggen, maar de tranen liepen over zijn wangen. Onze lichamen schokten af en toe. Toen werd Dik seksueel misbruikt terwijl hij op me lag. Hij wist niet wat hem overkwam en zijn lichaampje verkrampde meer en meer en zijn ogen werden heel groot.

Een andere herinnering die de Heer terugbracht was rond mijn achtste jaar. In de beelden die ik zag werd ik door enkele satanisten naakt op een oudere, overleden man gelegd. Deze man was waarschijnlijk nog niet zo lang geleden dood gegaan, hoewel zijn lichaam al wel koud was. Ik moest van deze satanisten het dode lichaam van die man op diverse plaatsen kussen en strelen, ook zijn geslachtsdeel, waarna het bij mij naar binnen gebracht werd wat heel erg zeer deed. Toen ik huilde sloegen zij mij op mijn rug. Ik werd er ziek en misselijk en koud van. De anderen die erbij stonden raakten hierdoor zo opgewonden dat zij op diverse manieren met elkaar seks bedreven. Toen ze klaar waren mocht ik van die dode man af en verdween dit lugubere beeld.

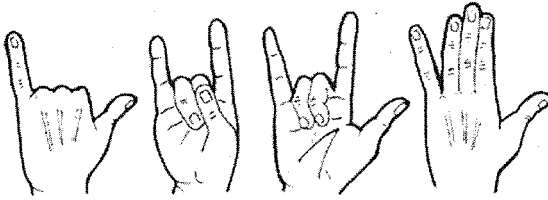
Bij deze rituelen die ik zag, waarbij men in trance verkeerde, deinsden de sadisten, masochisten en andere mannen en vrouwen nergens voor terug. Ze misbruikten vele kinderen seksueel en ritueel, zij martelden, verkrachtten vaak met medewerking en toestemming van mijn ouders, die ook in die wereld leefden.”

Geromantiseerde stripvoorstelling van een satanische cult (Fragmenten, in: Tiber; A.P. Duchateau, *Rik Ringers. De duivelse tweeling*, nr. 47 (Brussel 2002), p. 38, p. 40).

Wel of niet opvallend: Srm-scepticus R. Nanninga ontmoet christenen in het oecumenisch weekblad *Hervormd Nederland* (*HN-magazine*, jrg. 49, nr. 29, 24 juli 1993, omslag).

Complotdenker R. de Ruiter meent dat satanisten zich door middel van bepaalde (niet nader geëxpliceerde) handgebaren aan elkaar kenbaar maken. De handgebaren komen in deze gedachte onder meer voor in literatuur van de Jehova's getuigen (zie de onderste twee afbeeldingen), die onder macht zouden staan van satanische culten. (R. de Ruiter, *De verborgen macht achter de Jehovah's Getuigen*. (Hoornaar 2001), p. 172).